

ЕКСПЛУАТАЦІЯ МОТИВІВ ТРИВОГИ І СТРАХУ В СУЧАСНИХ ЗМІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 25.
УДК 070

Александров Павло. Експлуатація мотивів тривоги і страху у сучасних ЗМІ; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12, мова українська.

Анотація. У статті розглянуто приклади використання українськими ЗМІ мотивів основних соціальних страхів населення України.

Ключові слова: страх, шок, тривога, вплив, експлуатація, маніпуляція, нагнітання, журналістські технології, журналістський інструментарій.

Аварії, стихійні лиха, катастрофи, теракти, вбивства, політичні й громадянські конфлікти та інші надзвичайні події завжди були пріоритетними новинами у журналістиці. Дослідницький інтерес до цієї медіапродукції диктується сьогодні ситуацією, пов'язаною із такими явищами, як маніпулятивні інформаційні спецоперації, нагнітання масової істерії, провокування нездорового ажіотажу тощо. Медійні технології та інструментарій із використання соціальних страхів і тривог населення невпинно розвиваються, експлуатуючи насамперед найбільш відчутні у суспільстві страхи.

Для стороннього неукраїнського спостерігача Україна, здавалось би, не має широкого фону для суспільної тривожності, зокрема, прямої загрози терористичних актів, як в Росії та США, або руйнівних стихійних лих, як у південно-східній Азії. Проте страхи такі є. Подекуди свої, особливі, а здебільшого – вельми подібні до страхів народів інших країн. Спробуємо виокремити основні соціальні страхи українського суспільства, які найчастіше знаходять своє відображення у ЗМІ.

Страхи політичні. Політичне тло найбільш сприятливе для використання мотивів страху і тривоги у ЗМІ. На думку дослідника соціальної та політичної психології Вадима Васютинського, одним із найважливіших страхів для “постсовецької” людини є страх перед владою [1]. Цей страх був одним із найстійкіших політичних страхів українського суспільства 90-х років ХХ ст. та початку 2000-х, особливо у розпал „справи Гонгадзе” та акцій „Україна без Кучми” і „Повстань, Україно”, коли журналісти умисно чи мимоволі створювали образ страшної всесильної влади. Журналістський спротив під час Помаранчевої революції можна вважати переломним, коли цей образ втратив свої загрозливі обриси. Відтак зменшилося експлуатування суспільного страху перед владою у ЗМІ.

У 2004-2009 роках в українському медійному просторі активно використовувалися страхи населення перед політичними кризами, громадянським протистоянням та загрозою суспільному ладу. В цьому контексті найяскравішим, проте далеко не останнім в історії незалежної України прикладом

є Помаранчева революція. Тривожна інформація про можливість силового розв'язання політичної кризи лунала з усіх ЗМІ після розпуску Верховної Ради Президентом Ющенком 2 квітня 2007 року. Саме з часів Помаранчевої революції у ЗМІ почали з'являтися повідомлення про «автобуси з беркутівцями», «озброєні загони невідомих», а також численні порівняння із аналогічною кризою в Росії 1993 р.

До політичних соціальних страхів можна віднести і страх перед зовнішнім ворогом, що традиційно пов'язаний із образом Росії в Західній Україні і образом США й НАТО в Східній Україні та Криму. Матеріали про загрозу Україні з боку США і НАТО постійно з'являлися в українських ЗМІ під час збройного югославського конфлікту 1999 р. Про можливе збройне протистояння з Росією заговорили в 2002 році, у період російсько-українського конфлікту навколо острова Тузла. Велику кількість репортажів і оглядів було присвячено тому, чи здатна Україна до такого військового протистояння. Під час висвітлення збройного конфлікту Росії та Грузії у серпні 2008 року в українському ефірі неодноразово лунав загрозливий мотив, що наступною після Грузії може бути Україна, яка у військовому протистоянні з Росією неодмінно програє, а населення південно-східних українських регіонів, безперечно, підтримає російську агресію проти України [2].

Таким чином, нагнітання медіями страхів перед зовнішнім ворогом може мати деструктивний характер, навіть якщо ці страхи не мають реального підґрунтя. Втім, як стверджує російський дослідник маніпулятивних технологій Сергій Кара-Мурза, для маніпуляторів масовою свідомістю інтерес становить саме неадекватний, ілюзорний страх, а також засоби перебільшення небезпеки [3]. Яскравим прикладом експлуатації ілюзорних страхів в інформаційній спецоперації із тривожним забарвленням можна вважати висвітлення деякими російськими та українськими ЗМІ подій у Львові під час святкування Дня Перемоги 9 травня 2011 року. Конфлікт між учасниками масових заходів деякі медіа використали для створення загрозливого образу „львівських націонал-радикалів”, що, на думку багатьох дослід-

ників, може відкрити широкий простір для продовження інформаційних маніпуляцій на тлі псевдологічного ряду образів Галичина-„Свобода”-Бандера-Гітлер-Нацизм-Фашизм-Нюрнберг-злочинці [4].

Страхи катастрофічні. Аварії, стихійні лиха, надзвичайні та екстремальні ситуації – теми, що постійно змагаються з політичними за першість в інформаційних потоках. Цим темам можна упевнено віддати першість і в контексті нагнітання страху і тривоги. За аналогією режисерських прийомів у гостросюжетних художніх фільмах (фільмів жаху, трилерів, фільмів-катастроф), щоби ефектно налякати, шокувати, приголомшити глядача, журналісти активно використовують метод „розкриття безпомічності жертви перед загрозою”. У документальному жанрі під “жертвою” розуміємо не лише мешканців потерпілого району, а й усіх жителів країни, які щомиті можуть стати жертвами трагедії. Так, після авіакатастрофи у Скнилові під Львовом у липні 2002 р. почали багато говорити і писати про стан української військової авіації, яка щодня становить загрозу мирним мешканцям.

Мотиви страху і тривоги перед катастрофами, що мають військовий характер, загалом є одними з наймасовіших в інформаційному просторі. Один із прикладів – вибухи складів з боєприпасами поблизу с. Лозова під Харковом у серпні 2008 р. Телеканал “Інтер” у “Підсумках тижня” (31.08.08, 20:00) подає в діаграмі мапу України, де червоними трикутничками позначені вибухонебезпечні склади. Їх дуже багато, вони розкидані по всій території України. Коментар ведучого про те, що будь-який із цих складів може вибухнути щомиті, завершується яскравим ефектом: усі трикутнички вибухають, перетворюючи мапу України на суцільні вибухи.

Одвічний людський страх перед сліпою силою природи також активно використовується авторами повідомлень та репортажів про чергове стихійне лихо. Деколи абсолютно безпідставно. Наприклад, 4 березня 2009 р. неабияке занепокоєння, а подекуди і паніку спровокував вечірній сюжет ТСН на телеканалі „1+1”, у якому стверджувалося, що на Україну чекає землетрус, за потужністю „майже такий, як був нещодавно на Гаїті”. У той же час жодних вагомих підстав для такого прогнозу не було [5].

До категорії катастрофічних страхів можна віднести і страхи екологічні. Так, у 2006–2008 роках в українських ЗМІ з’явилися повідомлення, більш схожі на чутки, про аварії на Хмельницькій та Рівненській АЕС. Жодне з них так і не підтвердилося, проте спалах спільної тривоги був відчутний, особливо серед людей старшого віку, які добре пам’ятають, як заспокоювала населення радянська влада підчас Чорнобильської катастрофи.

Саме брак об’єктивної, виваженої інформації про ту чи іншу екологічну, техногенну катастрофу спричиняє найбільш високий стан суспільної тривожності. Так, у перші дні так званої „фосфорної аварії” під містечком Буськ Львівської обл. у липні 2007 р. брак чіткої, адекватної інформації про рівень загрози нагнітав найтривожніші очікування, через що багато львів’ян залишали місто або дзво-

нили рідним, щоб ті не поверталися найближчим часом із відпусток.

Страхи перед небезпечними епідеміями також виявляються в інформаційному просторі України і навіть можуть використовуватися у політичних цілях. Так, восени 2009 р. українське суспільство збурило інформаційний хаос довкола епідемії грипу А/Н1N1. В інтернет-мережі стрімко ширилася інформація про нібито епідемію легеневої чуми, а деякі ЗМІ щодня передавали новини на кшталт „кількість померлих від грипу становить 65 осіб”, „кількість смертей від грипу підбирається до 100”. Зрештою, за висновками багатьох медіаекспертів, цю епідемію було використано як політтехнологію у передвиборчій боротьбі [6].

Страхи економічні. Соціальним підґрунтям для використання у ЗМІ мотивів тривоги і страху перед економічними негараздами можна вважати страх перед інфляцією, ростом цін і комунальних послуг, скороченням на роботі, зневіру у соціальних гарантіях. І хоча українське суспільство поступово забуває страхи першої половини 90-х, коли країною ходив привид голоду, мотиви економічних страхів і тривог в журналістських матеріалах і сьогодні здатні впливати на поведінку людей. Наприклад, зниження курсу долара по відношенню до гривні у лютому 2008 р., за свідченням соціологів, викликало не відчуття стабільності за національну валюту, а острах перед невідомим фінансовим обвалом. Не заспокоїли і телезвернення прем’єр-міністра Ю. Тимошенко із порадами зберігати свої статки у гривнях.

Новий сплеск соціально-економічних страхів викликала світова фінансова криза. Наслідки фінансового колапсу суттєво позначилися на психологічному стані українців, які пережили соціальний стрес у зв’язку із втратою роботи або частини свого доходу. Водночас, за свідченням психологів, збільшення кількості людей, які переживають страх, неспокій, депресію, було пов’язано не з реальними втратами внаслідок економічної кризи, а із впливом інформаційного пресингу: коли звідусіль лунають слова про загрозу, а ЗМІ присвячують фінансовій кризі майже всі рубрики, неспокій може відчутти навіть цілком забезпечена людина [7].

Втім, схожі економічні кризи Україна вже переживала – на початку 90-х (коли українські вкладники масово втратили свої заощадження в Ощадбанку) та у 1998 році (коли відбувся обвал гривні майже вдвічі). Можливо, тому інформаційний пресинг щодо фінансової кризи виявився не таким руйнівним для психіки українців, як під час минулих криз. Відтак, можемо констатувати, що економічна тематика в українських ЗМІ хоча і може спонукати глядачів до певних дій, проте не здатна викликати такий сплеск суспільної тривожності, як інформація про загрозу громадянського конфлікту чи техногенної катастрофи, або спровокувати громадськість на гарячкові збурення чи авантюри.

Страхи кримінальні. Сюжети на кримінальну тематику – контент, за який найбільше перепадає тележурналістам та менеджерам каналів від гро-

мадськості. Матеріали про серійних вбивць, гвалтівників, педофілів, канібалів, сюжети, що містять відеоряди, призначені для криміналістів, психоаналітиків та психіатрів, стають надбанням широкої громадськості. Яскравий приклад – цикл передач на каналі НТН „Найвідоміші українські маніяки”. У сюжеті про злочини Онопрієнка (15.09.08., 18:30) показують крупним планом понівечені тіла жертв, детально розповідають, чим і як саме вбивав серійний убивця своїх жертв.

Страх перед криміналом існував завжди. Однак нині маємо безпрецедентно велику кількість кримінальних передач, які збуджують у глядачів відчуття страху і тривоги, використовуючи досягнення художніх кіножанрів: трилерів і кримінальних драм. Проте, на відміну від художніх фільмів, де проти патогенного впливу існує психологічний захист „екрану” (себто усвідомлення глядача, що „усе це є лише вигадкою”), документальну кримінологію можна вважати одним із найсильніших методів, здатних викликати раптовий страх, шок, заціпеніння і тримати психологічно вразливих людей у перманентній тривозі. Йдеться про такі телепередачі, як „Речовий доказ” (НТН), „Телевізійний патруль” („Новий канал”), „Паралельний світ”, „Документальний детектив”, „Слідство вели” (СТБ), „Щирозердечне зізнання”, „Федеральний суддя”, „Критична точка” (ТРК „Україна”).

Отже, за нашими спостереженнями, більшість сюжетів згаданих передач будуються за методологією художнього фільму: тривожний музичний супровід, напружені паузи, бризки крові у кадрі, виражені очі, ніж чи інше знаряддя вбивства, інтрига та шокуючі відвертості. Загалом передачі кримінального характеру (часто російського виробництва) на українському телебаченні створені за принципами кіножахів: налякати, шокувати, приголомшити. У них не розповідають, як захистити себе від кримінальної сваволі, куди і як скаржитися, як реагувати, коли на наших очах відбувається злочин.

Страхи містичні. Популярна на Заході „культура страху”, широко представлена у художній літературі, кіномистецтві, коміксах, комп’ютерних іграх, не оминула документальні журналістські жанри. Моторошні історії про демонів і привидів, що надихали письменників, режисерів, сценаристів, активно використовуються нині у таких серйозних і складних жанрах, як журналістське розслідування. У цьому сенсі лідерство в Україні сьогодні впевнено тримає канал СТБ. Відьми, привиди, вампіри, прокляття, лісова нечисть, інопланетні істоти стають об’єктами цілком серйозних журналістських розслідувань у передачі „Нез’ясовно, але факт”. Знімальна група телеканалу виїжджає на місце події, шукає сліди надприродної істоти, розпитує місцевих мешканців. Жодне розслідування, ясна річ, не знаходить жодного наукового підтвердження існування мутанта, привида чи марсіанина. Але якщо для журналістського розслідування такі результати є невтішними, то з точки зору класики жанру, тобто фільмів жаху і трилерів, нерозкрита таємниця залишає сильніше емоційне напруження,

ніж вичерпна відповідь на всі запитання. Відтак, телевізійна документалістика успішно запозичує методи художнього кіномистецтва, які апелюють до найпотаємніших страхів людини – містичних.

Отже, із давніх-давен будь-яке суспільство переживало сплески раптових соціальних страхів або тривалого стану тривожності. Страх і тривога в суспільстві служили ідеальним тлом для різних форм пропаганди і маніпуляцій суспільною думкою. Протягом останнього десятиліття спостерігаємо удосконалення журналістського інструментарію щодо експлуатації суспільних страхів. Це помітно як на світовому, так і на українському медіарівні. Суспільство дорослішає, його вже не так легко налякати, як у 90-ті роки, коли журналісти, політики і політехнологи вміло використовували страшилки про комуністичну чи бандерівську загрозу.

Розглядаючи тему експлуатації страхів і тривоги у журналістській діяльності, не можемо оминати тему етики та права. Наразі в Україні не існує жодного нормативного документу, який би передбачав відповідальність мас-медіа за нагнітання страхів у суспільстві. Існують лише загальні положення, які можуть піддаватися довільному трактуванню. Наприклад, Закон України „Про телебачення і радіомовлення” у ст. 6 („Неприпустимість зловживання свободою діяльності телерадіоорганізацій”) прописує такі заборони, як:

- необґрунтований показ насильства;
- трансляція програм або їх відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися.

Ще менше є положень, які би могли контролювати використання журналістами методів, що викликають страх і тривогу, містить Закон України „Про захист суспільної моралі”, майже повністю присвячений врегулюванню законодавства лише щодо еротики та порнографії.

Залишається проблемою визначення критеріїв, які би визначали порушення чи непорушення цього закону конкретним журналістським матеріалом. Тобто реальних правових механізмів щодо обмеження в українському медіапросторі матеріалів, які можуть викликати сплеск соціальних тривог, сьогодні не існує. Серед державних посадовців побутує думка, що питання захисту суспільної моралі – справа лише громадських організацій, держава ж не має втручатися в такі „делікатні” питання. Тому доречніше вести мову про питання етики та медіаекології інформаційного простору України. А тут важливо пам’ятати, що політологія, релігія і філософія із прадавніх часів розглядали страх як фундаментальний аспект людського буття. Це підтверджується, зокрема, численними есхатологічними текстами священних писань. Нині, коли особливо відчужаються темпи зростання суспільної байдужості й недовіри, мотиви страху і тривоги в журналістських матеріалах можуть служити ефективним методом привертання уваги до насущної проблеми, політичної та соціальної активності, мобілізації громадськості перед лицем реальної загрози, засте-

реженням та просто служити дієвим засобом підтримки в людині людського – здатності відчувати.

Інша річ, коли нагнітання страху і тривоги у ЗМІ досягають критичної межі, що загрожує високим рівнем катастрофічної свідомості в певних соціальних групах, а отже, можна очікувати сплеск агресивної поведінки, паніки, нездорового ажіотажу або навпаки – суспільну апатію чи інші небезпечні форми соціальної поведінки, особливо коли за цими технологіями стоїть прагматичний інтерес. Заляканими легше керувати. Заляканий виборець радше проголосує за політичну силу, яка гарантує мир, стабільність, навіть якщо це веде до стагнації, ніж за силу, що пропонує радикальні реформи. Вразливий споживач радше спокуситься на рекламу диво-ліків

або консультацій диво-лікаря. Тривога осмислена допомагає людям бути обережнішими, обачнішими. Тривога невмотивована, незрозуміла зробить людину вразливішою до маніпуляцій, керованішою.

Отже, раціоналізацію проблем і явищ, які можуть викликати страх і тривогу, можна вважати найоптимальнішим засобом стримування суспільного напруження, що може мати місце після тривожних повідомлень про політичну чи фінансову кризу, стихійне лихо або техногенну катастрофу [8]. Адекватно оцінити загрозу, яка часто виявляється перебільшеною або взагалі надуманою, розкрити справжні причини того, що відбувається, – саме це є ознакою професійної журналістики, незалежно від її поділу на якісну і масову.

Література

1. *Васютинський В.* Сім страхів сучасної України / Вадим Васютинський // „І” незалежний культурологічний часопис. – 2005. – № 37. – С. 155-158.
2. *Бахтєєв Б.* Імперія страшилок [Електронний ресурс] / Борис Бахтєєв // Телекритика. – 2008. – 28 серпня. – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/column/2008-08-28/40253?theme_page=70&
3. *Кара-Мурза С.* Маніпуляція сознанием / Сергей Кара-Мурза // – Киев : Оріяни, 2006. – С. 221
4. *Залізняк Ю.* Сараєво-Гляйвіц-Львів? [Електронний ресурс] / Юрій Залізняк // Українська правда. – 2011. – 16 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/05/16/6202553/>
5. *Куляс І.* Землетрус у ТСН, або Про інфотейнмент і версії в теленовинах [Електронний ресурс] / Ігор Куляс // Телекритика. – 2010. – 16 березня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/medialiteracy/2010-03-16/51645>
6. *Матвієнко К.* Епідемія як політтехнологічний засіб перемоги „проти всіх” [Електронний ресурс] / Костянтин Матвієнко // Українська правда. – 2009. – 06 листопада. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/11/6/104769.htm>
7. *Жила О.* Страх-страху-страх [Електронний ресурс] / Ольга Жила // Новинар. – 2008. – 13 листопада. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/analytics/life/43570>
8. *Покальчук О.* Страхі, які ми обираємо / Олег Покальчук // „І” незалежний культурологічний часопис. – 2005. – № 37. – С. 182-183.
9. *Брайант Дж., Томпсон С.* Основы воздействия СМИ / Джордж Брайант, Сюзан Томпсон // – Вильямс, 2004. – 432 с.
10. *Винтерхофф-Шпурк П.* Медиапсихология / Петер Винтерхофф-Шпурк // – Харьков : Гуманитарный центр, 2007. – 288 с.
11. *Дэвид М.* Социальная психология / Дэвид Майерс // – Прайм-еврознак, 2007. – 512 с.
12. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций / Ричард Харрис // – Москва : Олма-Пресс, 2003. – 448 с.

Павел Александров

ЭКСПЛУАТАЦИЯ МОТИВОВ ТРЕВОГИ И СТРАХА В СОВРЕМЕННЫХ СМИ

Аннотация. В статье рассмотрены примеры использования украинскими СМИ мотивов основных социальных страхов населения Украины.

Ключевые слова: страх, шок, тревога, влияние, эксплуатация, манипуляция, нагнетание, журналистские технологии, журналистский инструментарий.

Pavlo Alexandrov

THE EXPLOITATION OF THE MOTIVES OF ANXIETY AND FEARS IN MODERN MEDIA

Resume. The reasons of basic social fears of Ukrainian population through mass media are considered in the article.

Key words: fear, shock, anxiety, influencing, exploitation, manipulation, festering, journalistic technologies, journalistic tool.